

ORTODOKS YAHUDİLİKTEKİ MESİH İNANCININ SİYONİZM'E ETKİLERİ

The Effects of the Messiah Belief in Orthodox Judaism on Zionism

Şule İsmihan TÜREM

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dinler Tarihi Bölümü Doktora Öğrencisi,
suleturem@icloud.com

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 28 Mayıs 2018

Kabul: 03 Mart 2019

Anahtar Kelimeler:

Mesih inancı, Dini Siyonizm,
Mizrachi, Agudat Israel.

© 2019 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Mesih inancı ya da başka bir deyişle gelecek kurtarıcı Mesih'i beklemek Ortodoks Yahudiliğin karakteristik özelliğidir. XVIII. yüzyılda Ortodoks Yahudiliğin içinden doğan Hasidim ve Mitnagedim hareketlerinin Mesih inancına getirdiği yeni yorumla Yahudi toplumu için yeni bir dönem başlamıştır. Mitnagedim disiplininden gelen Mesihçi rabbiler sonraki yüzyılda hem Siyonist hareketin öncüsü hem de destekçisi olmuşlar, dini Siyonist olarak adlandırılarak Mizrahi grubunun çatısı altında toplanmışlardır. Siyonizm'e destek olmayan diğer Mesihçiler ise Holokost'a kadar anti-Siyonist Mesihçiler olarak Agudat Israel grubu olarak kendi politikalarını oluşturmuşlardır. Bu gün İsrail'in resmi mezhebi Ortodoks Yahudiliktir. Ülkede %22'lik kesim de kendisini Ortodoks ve Ultra Ortodoks olarak tanımlamaktadır. Seçim sistemi nedeniyle Knesset de sandalye sayıları az olmasına rağmen koalisyon hükümetlerinde yer alarak kendi düşünceleri doğrultusunda mevcut politikalarını uygulama alanı bulabilmekte, İsrail devletini dini kurallara uygun yönetilmesi için çaba göstermektedirler. Bugünü iyi anlamak geçmiş tarihi iyi analiz etmekle mümkündür. Dolayısıyla tarihsel sürece bağlı kalarak hazırladığımız çalışmamızda amacımız; Mesih inancı, dini önderlerin görüşleri ve politikaları, Siyonist hareketin ve İsrail devletinin sadece laik temelli olmadığı, Yahudilerin Filistin'e göç etmesinde Mesihçilerin doğrudan ya da dolaylı desteklerinin bulunduğu, devlet kurulduktan sonra da nasıl din devleti haline dönüştüğünü Mesihçi anlayış açısından ortaya koymaktır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 28 May 2018

Accepted: 03 March 2019

Keywords:

Messiah Belief, Religion Zionism,
Mizrachi, Agudat Israel.

© 2019 PESA All rights reserved

ABSTRACT

The Messianic belief or in other words, waiting for the coming of messiah is characteristic of Orthodox Judaism. In XVIII century Hasidim and Mitnagedim movements, came from Orthodox Judaism, brought to a new understanding about Messianic belief. The Messianic rabbis of Mitnagedim's discipline have been the pioneers and supporters of Zionist movement in the next century. They were grouped under the roof of Mizrahi group. The other Messianists who did not support Zionism formed their own policies as Agudat Israel group as anti-Zionist until holocost. Today, Israel's official religion sect is Orthododox Judaism. In the State, 22% of the people define themselves as Orthodox and Ultra Orthodox. Despite the small number of seats in the knesset, they are able to realize their idea in the current policies in line with their own thoughts by taking part in the coalition governments and striving to manage the state of Israel according to religious rules. A better understanding of this day is possible by analyzing past history well. Therefore, we prepared this study with adhering to the historical process. Our aim show Messiah belief, the social and political effects of the new understanding of Messianic belief, the views and policies of the religious leaders, Zionist movement and the state of Israel are not only secularly based, the direct or indirect supports anf effects of Messianism. Thus, we targetted to reveal how the state of Israel became a religious state by evaluating it from the point of view of Messiah belief.

GİRİŞ

Ortodoks Yahudilikteki gelecek Mesih inancının kökeni Tora¹'ya dayanmaktadır. İbranice Maşiah (Maschiah) olarak ifade edilen Mesih kavramı Musa peygamber döneminde bazı objelerin, din adamlarının ya da hastaların kutsanmasını ifade etmek için kullanılmıştır (Torah, Çıkış 28/41; 40/10 - Levililer 4/3-6,16; 6/20). Kral Davud döneminde ise onun Tanrı tarafından desteklendiği, Tanrı'nın ruhunun Davud'la olduğu ve yüceltme amacıyla ünvan olarak kullanılmıştır. Zira Tanah da Kral Davud için "Rabbin Mesih, Kral Mesih, Yakub'un Allah'ının Mesih" gibi hitaplar yer almaktadır (I. Samuel 16/ 6- II.Samuel 22/51, 23/1). Sürgün dönemleriyle birlikte Mesih olgusu farklı anlam kazanmıştır. Peygamberler onları sürgünden kurtaracak, yeniden güzel günler yaşatacak, Kral Davud soyundan kurtarıcı Mesih'in geleceğini bildirmişlerdir (İşaya 2/3-5; 4/2- Yeremya 23/5-6- Hezekiel 37/24-27- Amos 9/11-15). Mesih, Vaat edilen toprakları (Arz-ı Mev'ud)² olarak, Mabedi (Beth Ha-Mikdaş) yeniden inşa edecek ve devleti kuracaktır (Tekvin 15/ 17-21- Sayılar 34/ 1-13-Tesniye 1/6; 2) (Hezekiel 37/ 25-28; 39/21-29) (Aydın, 2015: 82). Ancak Ortodoks Yahudilik Davud soyundan gelecek Mesih'ten önce bir Mesih daha beklemektedir. Yusuf soyundan olacak bu Mesih, Hezekiel 38-39 da bahsedilen Gog-Magog (Ye'cüc-Me'cüc) savaşında ölecek daha sonra Davud soyundan olan Mesih geldiğinde ise siyasi hakimiyeti sağlayacak, sürgünler toplanacak, Mabet yeniden inşa edilecek, Yahudilerin liderliğinde yeni bir dönem başlayacak, dünya da kötülük ve günahlar sona erecek, herkes Tanrı'nın birliğini kabul edecektir. (TB, Sukkah 52a) (TB, Sanhedrin 91b) (Patai, 1988: 145-155).

Mesih gelmeden Vaat edilen topraklara topluca yerleşmek düşüncesi ise dini otoritelerce yüzyıllar boyunca uygun görülmemiş, TB, Ketubot 110b-111a'da Yahudilerin sürgün topraklarında Mesih gelene kadar beklemeleri gerektiği üç yeminle yasaklanmıştır. Sürgünü günahlarının kefareti gören Yahudiler, Mesih gelmeden yani Tanrı zamanı geldiğinde Mesih'i göndermeden kutsal topraklara devlet kurmak ya da Mabedi yeniden inşa etmek gibi nedenlerle topluca göç etmekten Tanrı'nın gazabıyla karşılaşmamak için çekinmişler, Mesih geldiğinde kefaretin sona ereceğine inanmışlar ki bu anlayış XVIII. yüzyıla kadar Ortodoks Yahudiliğin geleneksel anlayışı olmuştur.

Tanah da düşünce olarak yer alan gelecek Mesih kavramı, Yahudi din alimi Moşe Ben Meymun (1135-1204) tarafından "Mesih'in gelişine inanma" şeklinde Yahudiliğin on üç maddelik iman esaslarına katılmasıyla Vaat edilen topraklar ve Mabede duyulan özlemin etkisiyle inancın kökten prensibi haline gelmiştir (Shapiro, 2011: 141). Mesih'in gelmesi için dualar etmişler ancak harekete geçmemişlerdir. XVIII. yüzyılda ise bu anlayış değişmeye başlamıştır. Doğu Avrupa'da yaşanan anti-Semitizm, savaşlar, yokluklar ve Sabetay Sevi (1626-1676)'nin Mesihlik iddiasının toplumda yarattığı olumsuzluklar neticesinde Ortodoks Yahudiliğin içinden iki hareket doğmuştur: Hasidim ve Mitnagedim (Scholem, 2011: 362). Yahudi mistik geleneği Kabala ve Isaac Luria (1534-1572)'nin öğretilerinin de etkisiyle geleneksel Mesih inancı bu hareketler tarafından yeniden yorumlanmıştır. Lurianik Kabalanın hakim düşüncesi, Mesih'in bir an önce Tanrı tarafından gönderilmesi için Kutsal topraklara göç ederek burada dualar, ibadetler, hayırsever işler gibi bireysel faaliyetlerde bulunulmasıdır (Demirci 2012: 626). Bu anlayış Hasidim ve Mitnagedim de ortaya çıkmıştır.

Hasidim, Tanrı'nın Mesih'i göndereceği zamanı beklemeden Yahudilerin kurtuluşunu hızlandırmak ve Mesih'in gelişini sağlamak amacıyla, topraklara göç ederek orada ibadet, tövbe ve hayırsever davranışlara ağırlık veren bireysel hareketlerin Mesih'in gelişini sağlayacağını öne sürmüş, küçük gruplar halinde Kutsal topraklara ilk göçleri yapmışlardır (Dinur, 1992: 377). Hasidim'in karşısında olanların nitelendiği Mitnagedim hareketi ise Tanrı'nın Mesih'i göndereceği zamanı beklemeden harekete geçilmesini ancak sadece dinsel ritüellerin ve ahlaki mükemmeliyetin Mesih'in gelişi için yeterli olmayacağını, Kutsal topraklarda tarımsal faaliyetlerde bulunulması, Kudüs'ün yeniden inşa

¹ Yahudilerin yazılı yasa adını verdikleri kutsal kitaplarının adı Tanah (Ahd-i Atik)'dir. Tanah, Musa peygambere verilen ilk beş kitabı (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye) ifade eden Tora (Tevrat) ile Neviim (Peygamberler) ve Ketuvim (Kitaplar) bölümlerinden oluşur. Tamamı 24 kitaptır. Yahudiliğin diğer kutsal kitabı ise sözlü yasa olarak nitelendirilen Talmud'dur. Yahudilere göre Musa peygambere Yahudiliğin ve kutsal kitabın nasıl uygulanacağı sözlü olarak da bildirilmiştir. Onun zamanından beri alimler tarafından sözlü olarak aktarılan bu bilgiler, M.S. III. yüzyılda rabbi Yehuda Ha-Nasi tarafından yazıya geçirilmiş, Mişna olarak adlandırılmıştır. Ziraat, Dini günler, Kadınlar, Cezalar, Mabet ve ibadet kuralları ile Temizlik bölümlerinden oluşan Mişna'nın konuları üzerine din alimleri yorumlar ve açıklamalarda bulunmuş, bu kısım da Gemera olarak adlandırılmıştır. O dönemde Babil (Irak) ve Kudüs önemli Yahudilik merkezleridir. Babil'deki alimlerin görüşlerini içeren Talmud Bavli (TB), Kudüs'teki alimlerin görüşlerini içeren ise Talmud Yeruşalayim olarak adlandırılmıştır.

² İbranice Eretz Israel.

edilmesi ve sürgünlerin toplanmasının da kurtuluşu hızlandırmak ve Mesih'in gelişini sağlamak için gerekli olduğunu dile getirmiş, onlar da bölgeye küçük topluluklar halinde göç etmeye başlamışlardır (Azous, 2006: 38) (<https://www.israel613.com/books/KOL-HATOR.Pdf>,). Mitnagedim'in bu anlayışı kendi okullarından yetişen rabbileri etkilemiş, XIX. yüzyılda daha etkili olmaya başlamıştır.

1. Siyonist Hareketin Öncüsü Mesihçiler

Doğu Avrupa Ortodoks Yahudiliği Sırpların ve Yunanlıların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı başlattıkları milliyetçilik hareketleri ve savaşların arasında kalmışlardır. Milliyetçilik hareketlerinden etkilenen bölgenin önemli rabbileri, Yahudi milliyetçiliğini öne çıkararak yeniden bir ulus olunması fikrini yeni Mesihçi anlayışla yeniden yorumlamıştır. Korfu rabbisi Judah Bibas (1780-1852) da bu rabbilerinden biridir. Tekrar bir ulus olmaları gerektiğini, bu amaçla da Kutsal topraklara göç ederek Mesih'in gelişini sağlayacaklarını, Tanrı'nın onlara yardım edeceğini ve böylece kurtuluşun sağlanacağını ileri sürmüş, seyahatler ederek toplumu göçe yönlendirmeye başlamıştır (Adler, 1997: 13; 183-185). Bu seyahatlerinden birinde Semlin (Sırbistan) rabbisi Judah Ben Solomon Hai Alkalai (1798-1878) ile bir araya gelerek, düşüncelerini onunla da paylaşmıştır.

Alkalai da Bibas gibi düşünmektedir. O dakikirlerini topluma anlatmış, kitaplar yazmıştır. *Şema Yisrael (Dinle Ey İsrail)* adlı kitabında Yahudilerin bir an evvel kendi etkileriyle Kutsal topraklar da koloniler oluşturmaları gerektiğini, Mesih'in gelişinin mucize eseri değil, onların çabalarına bağlı olduğunu zira Kabalistlerin de belirttiği gibi Mesih gelmeden önce onun işini kolaylaştıracak ve ona öncü olacak Yusuf'un oğlu Mesih'in gelmesi gerektiğini, kendilerinin topraklara göç ederek bu görevi üstlenip kurtuluşu başlatacaklarını dile getirmiştir. Şam'da Yahudilere atılan kan iftirası da onu çok üzmüş, bir an evvel bir fon kurularak, Osmanlı İmparatorluğundan toprak almaları gerektiğini, bunun dinen uygun olduğunu zira İbrahim peygamberin de daha önce Makpela mağarasını aldığını zengin Yahudilere anlatarak maddi destek aramaya başlamıştır. Kollektif hareket edilmesinin gerektiği, farklı diyarlarda farklı diller konuşan Yahudilerin, İbranice konuşmamasının kurtuluşun önünde bir engel olduğu, topraklara göç edenlerin İbranice konuşup eski günlerdeki gibi toprağı işlemelerinin Mesih'in gelişine zemin hazırlayacağını ileri sürmüştür (Hertzberg, 1997: 103-106). *Minhat Yehudah (Yehuda'nın Teklifi)* kitabında ise Osmanlı devleti, Fransa ve İngiltere gibi devletlerle görüşerek toprak taleplerinin iletilmesini vurgulamasıyla Mesih inancı ve kurtuluş konuları dini anlamı yanında yeniden siyasal anlam da ifade etmeye başlamıştır. Alkalai'nin bölgede toprak alınması, bunun için bir fon oluşturulması fikri Kudüs'ün surları dışında ilk mahalle Miskanot Şaananim (Huzurlu Evler)'in kurulmasıyla 1860 yılında hayata geçmiş, kurulan mahalle sayısı 1890 yılında 46'ya ulaşmıştır (Arslan, 2006: 146-148).

Orta ve doğu Avrupa'nın diğer önemli rabbileri de benzer düşünceyle harekete geçmişlerdir. Thorn (Almanya) rabbisi Zevi Hirsch Kalischer (1795- 1874) de kurtuluş için acilen Filistin de toprak alınarak, orada yerleşkeler ve tarımsal kolonilerin kurulmasının gerekliliğini bunun aynı zamanda Tanah'ın tavsiyesi ve dini zorunluluk olduğunu *Derishat Ziyon (Siyonu Aramak)* adlı kitabında anlatmıştır (Myers, 2003: 124-125). Fikirlerini yaymak amacıyla toplantılar düzenleyen Kalischer, Alliance Israelite Universelle (Evrensel İsrail Birliği) ve The Society for the Settlement of Palestine (Filistin Yerleşke Toplumu)'in Filistin de koloniler kurulması çalışmalarını desteklemiştir. Kalischer'in arkadaşı Polonya Graetz rabbisi Elijah Gutmacher (1795-1874) de toplumda çok değer verilen hatta bir kısım Hasidimlerin dahi önem verdiği bir isimdir. O da Yahudilerin pasif bekleyişten aktif harekete geçmesinin zamanı geldiğini, bir an evvel topraklara dönülmesi, burada toprakla ilgili işlerle uğraşmaları gerektiğini vurgulamıştır (Adler, 1997: 190). Kendisi Filistin de oluşturulacak yerleşke hareketlerine katılarak, bağlılarını yönlendirmiştir.

Yahudiliğin önemli merkezlerinden olan Macaristan'daki rabbi Joseph Natonek (1813- 1892) ise yazdığı *Le Messi ou de L'emancipation des Juifs (Mesih ya da Yahudilerin Özgürleşmesi-1861)* adlı kitabında Yahudi milliyetçiliği, bir kongre düzenlenmesi, Osmanlı Devleti yöneticileriyle görüşülerek toprak alınması, alınacak yerlerde el sanatları ve tarımsal faaliyetlere yer verilmesi, İbranice konuşulması gibi unsurları bir plan dahilinde açıklamıştır. Bizzat kendisi de toprak talebi için Osmanlı yöneticileriyle görüşmüşse de sonuç alamamış ancak zengin Yahudiler ve Alliance Israelite ile irtibata geçerek hem onlara hem de topluma düşüncelerini aktarmıştır (Myers, 2003: 179-180).

Siyonizm'in öncülerinden kabul edilen rabbilerin dile getirdiği tarımsal yerleşkeler kurulması konusu ise 1870 yılında Yafa da açılan ilk tarım okulu Mikvei Israel (İsrail'in Umudu), ilk tarımsal yerleşke Petah Tikva (Umut Kapısı) ve Romanya'dan gelenlerin kurduğu Celile de Rosh Pina (Köşetaşı) ile

gerçekleşmiştir. Mesih inancının yeni anlayışla yorumlanmasıyla toplumsal hareketin ilk nüveleri de atılmıştır.

2. Hovevei Zion Hareketi

Doğu Avrupa'lı rabbiler gibi Mitnagedim disiplininden olan Rusya bölgesi rabbileri de yeni Mesihçi anlayışla harekete geçmiş, anti-Semitizm ve pogromlara (katliam)³ karşı çözüm arayışı içine girilmiştir. Mitnagedim disiplininden Volozhin Etz Chaim yeşivasında eğitim gören Bialstok rabbisi Samuel Mohilever (1824-1898) de Yahudilerin Filistin topraklarına yerleştirilmesini Mesihçi kurtuluşu hızlandıracağını düşünmüştür (Mazie, 2006: 24-25). Bu düşüncesini Rusya da devlet güçleri tarafından yapıldığı öne sürülen 1881 pogromundan Galiçya'ya (Polonya-Rusya) sınırına kaçan on binlerce Yahudi'nin ne yapılacağıyla ilgili Lviv (Ukrayna) de düzenlenen toplantıya katılarak açıklamış, onların Filistin topraklarına yönlendirilmesini önermiştir. Anti-Semitizm'den kurtuluşu Filistin'e yerleşmekte gören Mohilever, akabinde Fransa'ya giderek Baron Edmond de Rothschild (1845-1934) ile görüşmüş, Filistin de toprak olarak yerleşke kurması için onu ikna etmiştir. Baron Rothschild de öldüğü güne kadar maddi desteğine devam etmiştir (Hertzberg, 1997: 400). Ancak Rusya'daki durumun giderek kötüleşmesi, Mayıs yasalarının yayınlanması ve pogromların artmasıyla Mohilever, anti-Semitizm'den kurtuluş için Hovevei Zion (Siyon Aşıkları) hareketini Leon Pinsker (1821-1891) ve yazar Moshe Leib Lilienbaum (1843-1910) gibi laiklerle beraber kurmuştur (1884). Hareketin amacı Rusya ve Romanya Yahudilerini Filistin'e götürerek, orada tarımsal yerleşkeler kurulmasıdır. Mohilever, kendi çevresinden arkadaşlarını da destek olmak için harekete çağırılmış, en büyük destek ise başta Mitnagedim disiplininden olan Rusya, Romanya ve Alman Yahudilerinden gelmiştir. Rabbiler Natonek ve Kalischer de harekete katılmıştır. Hovevei Zion, Amerika'da Shavei Zion, Fransa'da Yişuv Eretz Yisrael olarak faaliyete geçmiştir (Feinstein, 1965: 80-95). Bu girişimiyle Siyonizm'in öncülerinden kabul edilen Mohilever, ulusal amaçlar ile Tora parametrelerinin uyumlu hale getirilebileceğini, ilahi kurtuluşla ulusal amaçların birleştirilebileceği görüşünü ileri sürmüştür (Fishman, 1992: 51-52).

Mohilever'in çabaları bir süre sonra karşılık bulmuş, Hovevei Zion'un yardımıyla Filistin'e gelenler Baron Rothschild ve Alliance Israel'in desteğiyle bu gün İsrail'in dördüncü büyük şehri olan Rishon LeZion (Siyon da İlk) da üzüm üretimine başlamışlar, şarap endüstrisi tesis etmişler, Ekron da ise bir yerleşim yeri daha kurmuşlardır (Reinharz ve Halpern, 1998: 78). Daha sonra Rothschild'in maddi desteğiyle Metulla, Gedera, Zikhron Ya'akov gibi yerleşim yerleri kurulmuş, buralara Rusya ve Romanya'dan gelenler yerleştirilmiş, Baron ise yaptığı maddi yardımlarla Yişuvların (yerleşim yerlerinin) babası olarak anılmıştır. Rabbi Mohilever da kurulan tarımsal çiftliklerin dini yasalarına uygun olmasına önem vermiş, buraların denetimlerini yapacak rabbilerden oluşan bir komite oluşturmuştur(<http://www.shivtei.com/attachments/Rabbi%20Beller%20Proto%20Zionism%20people.pdf>). Hovevei Zion'la ilişkisini devam ettirmekle birlikte, Pinsker'in yönetimindeki Odesa'daki merkezin çoğunluğunu laiklerin oluşturması ve dini noktalarda görüş ayrılıkları olması sebebiyle kendi düşünceleri doğrultusunda yeni bir merkez açarak, Mizrahi (Merkaz Ruhani, Ruhani Merkez) adını verdiği bu yerden çalışmalarını yürütmüştür (1893) (Hertzberg, 1997: 400).

Hovevei Zion ve daha sonra ona bağlı kurulan BILU (Yakub'un Evi Hadi Gidelim)⁴ hareketinin desteğiyle 1882'den 1903 yılına kadar çoğunluğu Rusya, Doğu Avrupa ve çok azı Yemen'den gelen 30.000 kişi Filistin'de Baron Rothschild'in kurduğu yerlere yerleştirilmiştir (Arslan, 2006: 151-154) (Rivlin, 2011: 15-16). Böylece topraklara yerleşmek ve yeniden ulus olmak amacıyla ilk büyük çaptaki Aliya (göç) Mesih gelmeden gerçekleştirilmiş, Yeni Yişuv yerleşimcileri olarak adlandırılan grupları oluşturmuşlardır (1882-1903).

3. Siyonist Hareket ve Mesihçiler

Batı Avrupa da Emansipasyon (Özgürleşme) ve Aydınlanma Yahudilerin bir takım haklara kavuşmasını sağlamışken bu olumlu hava yerini yeniden anti-Semitizm dalgasına bırakmıştır. Fransa da Albert Dreyfus, Almanya'ya casusluk yaptığı iddiasıyla haksız yere suçlanarak zindana atılmıştır. Davayı izleyen gazeteci Theodor Herzl (1860- 1904) bu olayın etkisiyle *Der Judenstaat (Yahudi Devleti)* kitabını yazmış, Yahudi sorununa çözüm olarak atalar toprağı olarak nitelenen Filistin'de Yahudileri bir araya toplamayı hedeflemiştir. Kitapta Musa peygamber, Vaat edilen topraklar gibi dini referanslara da yer veren Herzl, daha önce benzer düşünceleri dile getiren rabbiler (Alkalai, Kalischer,

³ Rusya da 1881-1917 yılları arası devlet güçleri tarafından Yahudilere karşı yapıldığı öne sürülen katliamlar.

⁴ İbranicesi Beit Ya'akov Lekhu Ve-nelkha.

Gutmacher, Natonek, Mohilever) ve Hovevei Zion gibi aynı amacı hedeflemiştir. Yani anti-Semitizm'den kurtuluş ve Yahudi sorununa çözüm için toplumu Filistin'e göç ettirmek. Rabbiler milliyetçiliğin ve anti-Semitizm'in etkisiyle Filistin de yeniden ulus olmalarını Mesih'in gelişi ve kurtuluşun başlamasıyla bağlantılı vurgularken, Herzl, Yahudi milliyetçiliği ve Yahudi devleti kurulması fikrini ilk kez bir araya getirmiştir. Kitabın yazılışından bir yıl sonra dünyanın farklı yerlerinde yaşayan, her kesimden Yahudi'yi hem düşüncelerini açıklamak hem de Yahudi sorununu görüşmek için ilk Siyonist Kongreyi Basel'de toplamış, kongreye 200'ün üzerinde katılım olmuştur (1897). Mesihçi beklentinin coşkusunun hissedildiği toplantı da Herzl, bazılarınca "Yaşasın Kral" diye karşılanmıştır. Her ne kadar kendisi muhtelif kereler Mesih olmadığını söylemişse de kimilerince Mesih olarak nitelendirilmiştir (Adler, 1962: 52) (Rose, 2005: 31). Kongrede atalar toprağı olarak niteledikleri Filistin de Osmanlı devletinden toprak satın alınması, tarımsal yerleşkeler kurulması, maddi imkanlar sağlanması için bir fon kurulması gibi kararlar alınmıştır.

Herzl'in düzenlediği kongreye rabbi Mohilever katılmamış büyük torunu ile bir mektup göndererek kurtarıcı Mesih'in gelişinin yakın olduğunu dile getirmiş, bu sebeple Siyonistlerle aynı safta olmayı da kendine görev olarak addetmiştir (Hertzberg, 1997: 401-405) (Mazie 2006: 24-25). Siyonist Hareketin üçüncü kongresine Herzl'in davetiyle katılan, Mitnagedim disiplininden rabbi Isaac Jacob Reines (1839-1915) de Mesih dönemin yaklaştığı, kurtuluşun yakın olduğu düşüncesiyle Siyonist hareketi desteklemiş, sonraki kongrelerinde de yer almıştır. Mohilever'in arkadaşı ve Hovevei Zion'un da üyelerinden olan Reines, Filistin de yerleşim yerleri kurulması çalışmalarına da bizzat katılmıştır (Mirsky, 2014: 49) (Salmon, 2002: 250).

Siyonist hareketin Yahudilerin kurtuluşu ve Mesih'in gelişini sağlayacak ve/veya hızlandıracak bir girişim olduğunu düşünen bu rabbiler gibi Siyonistlerin Mesih gelmeden devlet kurma düşüncesine karşı olanlar da olmuştur. Siyonizm'i desteklemek ya da desteklememek konusunda dindarlar arasında ortaya çıkan görüş ayrılığı neticesinde Ortodoks Yahudilik, Ultra Ortodoks (Haredim) ve "Modern Ortodoks (Neo-Haredim)" diye ikiye ayrılmıştır. Samson Raphael Hirsch (1808-1888)'in Yeni Ortodoks ekolünden gelenler ve Hasidimlerin başı çektiği Ultra Ortodokslar, anti-Siyonist Mesihçi grupları oluşturmuş, temsilcileri Brisk rebbesi Hayim Soloveichik (1853- 1918) olmuştur. Siyonizm'i Mesihçi sürecin bir parçası gören Ortodoksları da rabbi Mohilever temsil etmiştir (Salmon, 1998: 26). Anti-Siyonist Mesihçiler, Mesih gelmeden kurulması düşünülen devletin Tanrı'nın gazabıyla karşılaşacağını ileri sürerek, Hasidim'in Lubaviç Habad kolu lideri Dov Baer Schneershon (1860-1920)'un önderliğinde bir karşıt hareket başlatmıştır. *Or Layesharim* adlı bir kitap hazırlanmış, kitapta Siyonizm'i eleştirenlerin ve destekçilerin görüşlerine yer verilmiştir. Daha sonra yayınladıkları bildirilerle de Siyonistleri ilahi planı bozması, Mesih gelmeden devlet kurmaya yönelmesi nedeniyle şeytana benzeterek sahte Mesihlerden daha tehlikeli bir girişim olduğunu dile getirmişlerdir. Hasidim'in etkin olduğu Polonya, Galiçya, kuzeydoğu Macaristan, Romanya gibi yerlerde Siyonizm karşıtlığı oluşmuştur (Salmon, 1998: 32-33). Her ne kadar karşıtlıklar olsa da kongrelere katılmışlardır. Ancak ilerleyen zamanda Siyonistlerin kurulacak devletle ilgili dini konuları gündeme getirmemesi hem Ortodoks hem de Ultra Ortodokslarda huzursuzluk yaratmaya başlamıştır. Mohilever'in vefatıyla Reines'in önderliğinde Vilna (Litvanya) da toplanarak Mohilever'in daha önce temelini attığı Mizrahi'i resmi olarak kurulmuştur. Bu toplantı aynı zamanda ilk dini Siyonist kongredir (1902). Ortodoks ve Ultra Ortodokslar bu tarihten sonraki Siyonist kongrelere de Mizrahi çatısı altında katılmışlardır.

A. Mizrahi

Mohilever gibi dini Siyonizm'in babalarından kabul edilen Reines'in, din ve milliyetçiliğin birbirinden ayrı düşünülmeceğini Mizrahi'nin ilk açılış konuşmasında vurgulamasıyla dindar milliyetçi ve Mesihçi Yahudiler kendilerini Mizrahi içinde görmüşlerdir. Volozhin Yeşivasın'da eğitim gören rabbi Meir Bar İlan (1880-1949)'in sonraki yıllarda Mizrahi'ye katılmasıyla da "İsrail'in Tora'sına göre İsrail insanları için İsrail toprağı" kavramı temel söylem haline gelmiş, böylece din ve Milliyetçilik kavramları dini Siyonizm içinde güçlenmiştir (Shindler, 2013: 90-91).

Mizrahi'nin Siyonist hareketi desteklemesi bir süre sonra kendi içlerindeki anti-Siyonistleri rahatsız etmeye başlamış, kafir Siyonizm'e hizmet etmekle eleştirmişler, Reines ise onları Mesih'in gelişine ve gelecekte Yahudi halkının kurtuluşuna zarar vermekle itham etmiştir (Rabkin, 2018: 139). Kendi aralarındaki bu çekişme 1912 yılında ikiye ayrılmalarına sebep olmuştur. Anti-Siyonistler Mizrahi'den ayrılarak Agudat Israel'i (İsrail Birliği) kurmuşlar, Siyonizm karşıtı politikalarına Holokost'a kadar devam etmişlerdir. Ayrılık sonrası Mizrahi, dini Siyonizm'in baş temsilcisi olarak kendi fikirleri

doğrultusunda daha rahat politikalarını uygulama alanı bulmuştur. İlk hamlesini eğitim alanında gerçekleştirmiş, Lida, Rusya (günümüzde Belarus) da ilk laik müfredatlı okul açılmıştır (Salmon, 2002: 250). O zamana kadar Talmud-Torah okullarında sadece dini eğitim verilirken bu okul da İsrail halkı, Tora ve Siyon kavramlarının temel alındığı milliyetçi ve dindar gençlerin yetiştirilmesi hedeflenmiş, Tora ve Talmud yanında matematik, fizik, lisan gibi laik dersler okutulmuştur. Eğitim ve kültürel aktiviteleri gerçekleştirmek için Filistin de de Tahkemoni School (Yafa) açılmıştır (Patai, 1971, V.2: 793). 1920 yılından itibaren Siyonist Organizasyondan maddi destek de sağlamaya başlayan Mizrahi, İsrail devleti kurulana kadar bölgede hakim eğitim sistemi içinde laik öğretim sunan Genel laik grup ve İşçi grubunun okullarından sonra üçüncü grubu oluşturmuştur (Ben-Zvi, 1999: 121-125).

Teşkilatlanma çalışmalarına da hız veren Mizrahi, kısa zamanda Rusya, Polonya, Litvanya, Romanya, Galiçya, Avusturya, Almanya, İngiltere ve Amerika da şubeler açarak taraftarlarını artırmayı hedeflemiştir. Sosyalist, milliyetçi ve işçi dindarları kendi saflarına çekmek için de Hapoel Hamizrahi (Mizrahi'nin işçileri) kurulmuştur (1922). Mizrahi gruplarının milliyetçi Mesihçi ideoloji ve politikaları ılımlı yaklaşımlar sergileyen rabbi Reines'in ölümüne kadar devam etmiş, ondan sonra rabbi Avraham Isaac Kook (1865-1935)'un ideolojisi ve etkisi altına girilmiştir.

Kabalist düşünceden etkilenen rabbi Kook da Volozhin yeşivasında eğitim görmüştür. İngiliz manda yönetimi, 1827 yılında oluşturulan Seferad Baş rabbiliğine ilave Aşkenaz Baş rabbiliği makamı oluşturmuş, başına da Kook'u seçmiştir (1921). Siyonizm'i Mesihçi sürecin lokomotifi olarak değerlendiren Kook, Tora milliyetçiliğinin güçlenmesi neticesinde Yahudi ulusunun kurtuluşunu beklenen kurtarıcı Mesih'te gördüğünden, Ultra Ortodokslar gibi oturup sadece dua ederek ilahi gücün kurtarıcıyı göndereceği zamanı beklemek yerine kurtarıcının gelmesi için zamanı insan eliyle hızlandırmak gerektiğini savunmaya yönelmiştir. Mesih'in sadece Yahudi halkı için değil tüm milletler için gönderildiğini düşündüğünden hem Yahudilere hem de diğer dünya toplumlarına birlik olma çağrısında bulunarak, Siyonizm'in devlet kurma çabalarına destek olmaya başlamıştır (Bokser, 2006: 9;22). Kook, geleneksel anlayıştan farklı olarak kolektif Yahudi ruhunun Yusuf oğlu Mesih'i ifade ettiğini ileri sürerek kendisiyle birlikte hareket edenleri de Yusuf oğlu Mesih olarak tanımlamıştır. Kook'un bu görüşü rabbi Alkalai'nin, toplumun ileri gelen yaşlılarından otonom bir kurul oluşturularak, onların toplumu Filistin'e yerleştirmek için harekete geçmesini böylece toplumun kendi etkisiyle kurtuluşu başlatmasını Yusuf'un oğlu Mesih'in gelişini sağlayacak unsur olarak görmesiyle paralellik göstermektedir (Shahak ve Mezvinsky, 2004: 138) (Hertzberg, 1997: 106-107).

Kook eğitim alanına da yönelmiştir. Mabedin üçüncü kez yeniden inşa edilebilmesi için Kudüs de Müslüman mahallesinde dini eğitim ağırlıklı "Torat Cohanim" yeşivasını açmış, mabet dağında kurban ibadetleri ya da bunu içeren Talmud çalışmalarının yapılmasını Mesih'i kurtuluşu yakınlaştıracak unsur olarak değerlendirmiştir (Inbari, 2009: 18). 1924 yılında da "Merkaz Harav (Rav'ın Merkezi)"ı Kudüs'te kurarak, dini Siyonizm'in ve Mesihçi ideolojinin daha sistemli gelişmesinin temelini atmıştır. Dini Siyonist ve Mesihçi okul olarak kabul edilen Merkaz Harav'dan bir çok politikacı yetişmiştir. 67 savaşı sonrası ortaya çıkan daha radikal eğilimli Kach (İşte Böyle) partisinin kurucusu Meir Kahane (1932-1990)'nin oğlu Binyamin Kahane ve üyeleri ile militarist Gush Emunim (İnanç Bloğu)'in (1974) üyeleri de bu okuldan yetişmiştir.

Kook'un Mizrahi'nin ruhani lideri olmasıyla birlikte Mesihçi anlayış daha çok öne çıkmaya başlamıştır. Vaat edilen toprakların kalıcılığı ile Mesih'in gelişi arasında bağlantı kurulmuş, Kutsal topraklara yayılarak oralarda Yahudi egemenliğinin sağlanması Mesih'in gelişinin bir işareti olarak değerlendirilmiş, toprakların kalıcı ve devredilemez olduğu düşüncesiyle yerleşke politikaları önem kazanmıştır (Kellner, 1992: 514). I. Dünya savaşı sonrasında "Histadrut Ha Tsa'ir Ha-Eretz Israeli She-Al-Yad Ha-Mizrachi (Mizrahi Gençlik Fedarasyonu)'yle Rehovot da tarımsal faaliyetlere başlanmıştır. 1919-1923 yılları arasında Rusya, Polonya, Macaristan başta olmak üzere doğu Avrupa'dan çok sayıda Yahudi Filistin topraklarına göç etmiş, gelenler özellikle Emek Yisrael (Jezreel vadisi) ve Emek Hefer (Hefer Vadisi) de kasabalar kurmuş, yeni gelenlerle yışuvların nüfusu 90.000'i bulmuştur (Rivlin, 2011: 16) III. Aliya olarak adlandırılan bu grup, milliyetçilik, din ve sosyalizm fikirlerini barındıran işçilerden oluşmuş, Mizrahi gençlik hareketi ve dini Siyonist yerleşim hareketlerine dahil olmuşlardır (Schwartz, 2009: 63-64) Mizrahi'nin gençlik hareketi Bnei Akiva'nın (Akiva'nın Çocukları) Kudüs de açılmasıyla, o da daha çok Arapların yaşadığı Batı Şeria'da yerleşkeler, dini kibutzlar (özel mülkiyetin olmadığı tarımsal yerleşke) ve okulların kurulması için çalışmalara başlamıştır.

Dini Siyonizm'in günümüzde de halen devam eden yayılcı ve yerleşke kurma politikasının en önemli başlangıçlarından biri de Moshe Unna (1902- 1989) tarafından 19 topluluğun temsil edildiği Dini Kibutz Hareketi "Hakibbutz Hadati" nin kurulmasıdır. Böylece dini Siyonizm'in ilk kibutz hareketi başlamıştır (1935). İlk olarak Beit Shean (Bet Şean) vadisinde Tirat Zevi ve diğer iki kibutz kurulmuş, 1940-48 yılları arasında ise Batı Şeria'daki Gush Etzion (Etzion Blogu) oluşturulmuştur. Aynı dönemde Gazze de Kfar Darom, Beit Shean'daki Sheluhot ve Lavi, Negev çölü ve Yavne bölgesine kurulan kibutzların da eklenmesiyle kibutz sayısı dokuza ulaşmıştır. Bnei Akiva da Herzliya da Alumim (1938) daha sonra Negev de Kibbutz Sa'ad'i kurmuştur (1947). Eğitim hareketi ise Kfar Haro'eh dini moşavındaki (özel mülkiyete dayalı tarımsal yerleşke) yeşiva ile başlamıştır (Firestone, 2012: 276-277). Kurulan kibutz ve yeşivalarda Kook'dan etkilenen, dini ve sosyalist Siyonizm'in liderlerinden Samuel Landau (1882- 1942)'nin kurduğu ve ideoloğu olduğu, dindar işçi grupları temsil eden Hapoel Hamizrahi'nin görüşleri, rabbi Kook'un öğretileri ve Talmud çalışılmıştır. Mizrahi, ilerleyen yıllarda Kook ideolojisini dini Siyonizm'in baş ideolojisi haline getirmiş, Merkaz Harav'dan mezun olanlar Mizrahi saflarında yer almışlardır.

B. Agudat Israel

Siyonizm'in laik değerleri vurgulaması ve Mesih gelmeden bir devlet kurmak istemesi Mizrahi içindeki rabbi Hirsch'in Yeni Ortodoks grupları, Macar Ortodoks Yahudileri, Litvanyalı Mitnagedler ve Polonya'nın en büyük Hasidim grubunu oluşturan Ger (Gur) Hasidimler gibi bazı Ultra Ortodoks grupları rahatsız etmiştir. Her ne kadar farklı kesimlerden olsalar da ortak noktaları Siyonizm karşılığı olmuştur. Siyonizm'i Yahudi geleneklerine ve dine karşı bir tehdit olarak gördüklerinden Ortodoks Yahudiliği korumak ve Siyonizm'le mücadele etmek amacıyla Mizrahi'den ayrılarak anti-Siyonist Agudat Israel grubunu Katoviç (Polonya) de kurmuşlardır (1912) (Wein, 2004: 256). Filistin'deki şubenin başına rabbi Amran Blau (1894-1974) getirilmiş, şube uzun süre Ger ve diğer Hasidimlerin yaşadığı Mir Yeşiva (Beit Israel) ve Ponevezh Yeşiva (Bnei Brak) ile Mitnagedim'in Litvanya koluna bağlı olanların etkisi altına girmiştir (Heilman ve Friedman, 1990: 9). Mesih gelmeden devlet kurulmasına karşı olan bu gruplar daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla Gençlik hareketi Ze'irei Agudat Israel (1919), İşçi hareketi Poalei Agudat Israel (1922), Kadın hareketi Neshei Agudat Israel (1929)'i kurmuşlar, çeşitli organizasyonlar düzenlemeye başlamışlar, sosyal kurumlar açmışlardır. Kenessia Gedola (Agudat Israel Dünya toplantıları)'yı oluşturarak Siyonist kongreler gibi kendi toplantılarını yapmaya başlamışlar, bu toplantılarda politik konuşmalar yapılmış, Tora'dan, bilgelerin sözlerine ve Hasidim hikayelerine de yer verilmiştir. Balfour deklarasyonu sonrası Filistin'e genç Agudat üyelerinin ilgisi artmış, bölgeye yapılacak göçler için Siyonistlerin Yahudi Ulusal fonundan hariç Agudat Israel Filistin Yerleşke fonu Keren Ha'yishuv'u kurulmuş (Bacon, 2003: 87-91), göç ve yerleşke hareketleri 1939 yılına kadar Siyonist hareketten ayrı sürdürülmüş (Sofer, 1998: 312), Filistin de toprak alınarak Mahaneh Israel yerleşkesi, Kudüs, Tel Aviv ve Safed de de okul açılmıştır (Patai 1971, V. 1: 12).

1940 öncesi Polonya, Almanya ve doğu Avrupa'dan Ze'irei Agudat Israel'le bölgeye gelen gençler Agudat Israel'i yeniden organize etmek istemiş, önemli dini otorite olarak kabul edilen, The Chazon Ish olarak da bilinen rabbi Isaiah Karelitz (1878-1953)'in etrafında toplanmışlar, Bnei Brak da yaşayan rabbinin görüşlerinden etkilenmişlerdir (Heilman ve Friedman, 1990: 6). O tarihe kadar Filistin'deki Agudat'ın yönetimini sürdüren bir kısım Ultra Ortodokslar bu durumdan, Agudat Israel'in de Mizrahi gibi Siyonizm, para ve güçle anılmasından rahatsız olmuştur (Rabkin, 2018: 218). Rabbi Amran Blau ve rabbi Aharon Katzenellenbogen (ö. 1978) Agudat'dan ayrılarak Neturei Karta (Kentin Bekçileri) hareketini kurmuş, hareketin ruhani lideri ise Satmar Hasidimleri rebbesi Joel Moshe Teitelbaum (1888-1979) olmuştur.

Mesih'in gelişi ve kurtuluşun sağlanmasının sadece Yahudi halkının tövbe etmesine bağlı olduğunu, Mesih'in gelişi için yapılan her tür insani çabanın Tanrı'ya karşı gelmek olduğunu vurgulayan Neturei Karta, Siyonistler, Agudat Israel ve Mizrahi'nin politikalarından farklı, geleneksel Mesihçi ve dini anlayışı devam ettiren bir yol izlemiştir (Ravitzky, 1996: 61-62). 1874 yılında kurulan en eski haredi yerleşim merkezlerinden olan Satmar, Aharon ve Breslov gibi Hasidimlerin yaşadığı Mea Şearim mahallesinde kendi gettolarını ve yaşam şekillerini oluşturan bu gruplar devlet kurulduktan sonra da devletin meşruluğunu kabul etmediklerinden kendi anlayışları doğrultusunda hayatlarına devam etmişlerdir.

4. İsrail Devletinin Kuruluşu

Holokost ve II. Dünya savaşında çok sayıda Yahudi'nin ölmesiyle, Agudat Israel, doğu Avrupa'daki etkinliğini yitirmiş, Holokost'dan kaçabilenlerin bir kısmı Filistin'e yerleşmiş, dolayısıyla Filistin politikası daha önem kazanmış, yerleşke yerleri ihtiyacının doğmasıyla Siyonizm'le daha çok yakınlaşmıştır.

İngilizler tarafından Yahudi göçünü sınırlayan Beyaz Kağıt raporu ve Holokost'a rağmen Filistin de yerleşkelerin artması, devlet kurma yönünde çalışmalara hız verilmesi ve Arapların haklarının yok sayılması neticesinde 1947'de Yahudi-Arap savaşı başlamış, karşılıklı katliamlar yapmışlardır. Savaş ortamında World Zionist Organization (Dünya Siyonist Organizasyonu) ve Jewish Agency for Israel (Yahudi Ajansı) başkanı David Ben Gurion (1886-1973) devlet kurma çalışmalara başlamış, dini grupları da yanına alarak kurulacak devletin meşruiyetini sağlamayı hedeflemiştir. Bu amaçla devletin kuruluşu öncesi Agudat Israel Fedarasyonu yöneticilerine "Status Quo" diye adlandırılan bir mektup göndererek: kurulacak devlette Cumartesi gününün tatil ilan edilmesi (şabat), dini okulların özerkliğinin sağlanması, kamu kurumlarında koşer şartlarına uygun gıdaların hazırlanması ve medeni hayatla ilgili konuların dini mahkemelerde görülmesi gibi dini konuların kurulacak devlette yer alacağını taahhüt etmiştir. Nihayetinde anti-Siyonist bir kısım Mesihçi grupların da desteği sağlanarak Theodor Herzl'in yıllar önce hayalini kurduğu Yahudi devleti hayata geçirilmiş (1948), Agudat Israel ve Mizrahi kurulan geçiş hükümetinde yer almıştır (Rabinovich ve Reinharz, 2008: 58-59). Kurulan devletin sembolü olarak Yahudi maneviyatının simgesi olan yedi kollu şamdan seçilmiş, bayrakları ise erkeklerin kullandığı mavi beyaz dua örtüsü tallit ve Davud'un yıldızından esinle oluşturulmuştur. Devletin kurulması bir çoklarında yine Mesih umudunu yeşertmiş, kimileri Ben Gurion'u "Ulusun Prensi" veya "beklenen Mesih" olarak nitelemiş, kimi ise Musa peygambere benzetmiştir (Liebman ve Don Yehiya, 1984: 95).

Devletin kuruluşuyla birlikte Mesihçi partiler Mizrahi, Hapoel HaMizrahi, Agudat Israel ve Poalei Agudat grubu, Knesset (parlamento)'de dini yelpazedeki partileri oluşturmuştur. Devlet kurulduktan bir sene sonra Knesset seçimleri yapılmış, dini partiler yine koalisyon hükümetinde yer almıştır. Sonraki yıllarda da İsrail'deki seçim sistemi nedeniyle her zaman kurulan koalisyonlarda yer alarak karşılığında kendi politikalarını uygulama ve hatta dayatma olanağı bulmuşlardır. Mizrahi Rabbinik mahkeme, ordu, kolluk kuvvetleri, bürokratik kurumlar gibi yerlerde etkili olmaya başlamış, Din bakanlığı vasıtasıyla istedikleri değişiklikleri yapma olanağı bulmuştur. Milliyetçi ve Mesihçi gençler yetiştirmek için devlet destekli okullar açmaya, kurdukları çeşitli vakıflarla dini değerleri ve Mabedin yeniden inşa edilmesi konusunu gündemde tutmaya gayret etmiştir. Yani Mizrahi, devleti dini değerlere yaklaştırmaya çalışmıştır. Agudat Israel ise devleti kontrol etmek istememiş, üyelerinin haklarını ve özgürlüğünü devletin ihlal etmesini önlemek istemiştir. Agudat Israel üyeleri de Knesset de görev almışlar, koalisyonlara katılmışlar ancak dini sebeplerle bakanlık düzeyinde hizmet etmek yerine bakan yardımcılıkları görevlerini üstlenmişlerdir (Heilman ve Friedman, 1990: 6-9). Status Quo'dan sonra Agudat Israel'in okulları genel eğitim sistemine katılarak yardım almaya başlamış, bu durum Neturai Karta tarafından okullar Siyonist bir Mesih gibi görünüyor diye eleştirilmiş, bunun üzerine Kudüs ve Tiberya'daki Talmud Tora okulları devlet desteğinden ayrılarak, bağımsız okullar olmuşlardır (1949). Diasporadan gelen maddi destekle 1948-49 döneminde 222 olan okul sayısı 1950-51 de 422'ye çıkmıştır (Ben-Zvi, 1999: 126-127;131; 139).

Devletin kuruluşu Neturei Karta ve Araplar'ı ise kızdırmış, Arap Birliği hemen savaş ilan etmişse de savaş, İsrail lehine sonuçlanmış; Arap bölgesinin %60'ını, Batı Şeria ve Kudüs'ün batısını kendi topraklarına katarak toprakların %78'i ne sahip olmuştur.

5. Mesihçilerin Radikalleşmesi

Dini Siyonizm'in güçlenerek daha etkili olduğu dönem Mizrahi ve Hapoel HaMizrahi'nin birleşerek Mafdal (Miflaga Datit Leumit) yani Ulusal Dini Parti kurmasıyla başlamıştır (1956). Liderliği Milliyetçi Rabbi Yosef Shlomo Burg (1909- 1999) ve etkili politikacı Haim Moshe Shapira (1902-1970) üstlenmiştir. Üyeleri de rabbi Kook'un Merkaz Harav'ından yetişenlerden oluşmuştur. Mafdal'ın amacı Yahudi dini kanunlarıyla devletin kanunlarını uyumlu hale getirmektir. Kook'un Mesihçi ideolojisinin ışığında Tora'nın kutsallığının kabul edilmesi, Büyük İsrail Devletinin desteklenmesi, Yahudi yerleşim yeri hareketlerinin oluşturulması ve Filistin devletinin kuruluşunun engellenmesi temel politikalarını oluşturmuştur (Atkins, 2004: 220).

Dini Siyonistler ve diğer Yahudilerin Arap topraklarındaki yerleşim yerleri sayısının giderek artması, Arapların haklarının yok sayılması ve yaşam haklarının kısıtlanması gibi nedenlerle 1967 yılında Ürdün, Mısır ve Suriye İsrail'e savaş açmış, böylece Altı Gün veya 67 savaşı olarak adlandırılan savaş başlamıştır. Savaş, İsrail'in toprak kazanımıyla sonuçlanmış, İsrail, Ürdün'den Doğu Kudüs ve Batı Şeria bölgesini, Mısır'dan Gazze şeridi ve Sina yarımadasını, Suriye'den zengin su kaynaklarının bulunduğu Golan tepelerini almıştır. Kudüs'ü de alan İsrail'in en büyük destekçisi ise bu başarıyı Mesih'i dönemin ve kurtuluşun başladığı şeklinde yorumlayan dini Siyonistler olmuştur (Inbari, 2009: 34). Agudat Israel'in ruhani lideri Habad Hasidim'in yedinci rebbesi Menahem Mendel Scheneershon (1902-1994) da toprak kazanımı sonrası içinde yaşanan dönemi Mesihî dönem olarak nitelemiş, bu sebeple toplumu Yahudileştirme çalışmalarına girişmiş, hatta ilk olarak toplumu kirden arındırıp, kitlesel arınmayı sağlamak amacıyla tefilin⁵ bağlamanın yaygınlaştırılması çalışmalarına başlamıştır (Miller, 2014: 280). (Fishkoff, 2003: 50).

İsrail Devletine karşı olan diğer bir kısım harediler de bu başarıyı "Mesih'in gelişi ve kurtuluşun başlangıcı" olarak değerlendirmiştir. 1948 yılından beri Yahudilere yasak olan Batı Duvarının (Ağlama Duvarı) yeniden Yahudilere ibadete açılmasıyla da radikallerin dile getirdiği *İsrail'de de sürgüneyiz* görüşünün etkisi azalmış, ele geçirilen kutsal mekanların ve toprağın geri verilmemesi için birlik olunmuş, Siyonist devlet kavramı yerini "İsrail Toprağı" kavramına bırakmıştır (Attias ve Benbassa, 2002: 259-260). Ancak Neturei Karta adına rebbe Teitelbaum, kazanılan toprakları lanetlemiş, başarıyı alkışlayanların şeytana hizmet ettiklerini dile getirmiştir. (Ravitzky, 1996: 74-75).

67 savaşıdan sonra bölgede yeni bir dönem başlamış, toprak sahipliği ya da toprakları kaybetmeme güdüsüyle birlikler ve hareketler oluşturulmuştur. Yahudiler tüm topraklara sahip olmak isterken Araplar ellerindeki toprakları kaybetmeme gayretinde olmuş, her iki grup da giderek radikalleşmeye başlamıştır. Kudüs'ün alınması Mesihçileri çok mutlu etmiş, Mabette ibadet konusu gündeme gelmiş, Mabet Dağı Bağlıları (The Temple Mount Faithful) hareketi oluşturulmuştur. Yahudilerin Mabet dağında ibadet edilebilmesi, festivaller yapılması ve hacı olunabilmesi için bir takım yürüyüşler düzenlenmiştir. Her ne kadar bu hareketler Müslümanları kızdırmışsa da Yahudilerin Müslümanlara ait kısımlara girmesi için İsrail Yüksek Mahkemesinden izin çıkmıştır (Inbari, 2009: 83-97). Araplar da Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'nü kurarak Yahudilere karşı daha sistemli ve düzenli karşılık vermek yönünde önemli bir adım atmışlardır.

Toprak sahipliğinin önem kazanmasıyla birlikte iç siyaset de hareketlenmiştir. Mafdal içinden Zevulun Hammer (1936-1998) ve Dr. Yehuda Ben Meir (1939-...) liderliğinde hizipçi bir grup ortaya çıkmış, milliyetçi ve toprak sahipliği konusunda daha radikal olan gençlik grubu Tze'irim'i kurmuştur. Mesihçi geleneğe bağlı, dindar milliyetçi gençlerin yetişmesine önem veren Tze'irim'in üyeleri ise İsrail'de doğmuş, Bnei Akiva'da yetişmiş, orta sınıf insanlardan oluşmuştur. Ordu ve bürokrasi de kilit görevlere gençleri hazırlayarak Mesihçi amaca bir an evvel ulaşılmasını sağlamak temel amaç olmuştur. (Aranoff, 1984: 72).

Toprak kazanımı bir taraftan dini milliyetçiliği körüklerken diğer taraftan elde edilen topraklara sahip çıkma ve Arapları yok sayma düşüncesi radikal söylemleri de artırmıştır. Araplara karşı en aşağılayıcı politika ise radikal ve şiddet eğilimli Ultra Milliyetçi rabbi Meir Kahane tarafından dile getirilmiştir. 1968 yılında Amerika da kurduğu politik organizasyon Jewish Defense League (Yahudi Savunma Ligi)'le bir takım gösteriler ve Araplara karşı şiddet olaylarına girişilmiştir. 1971 yılında İsrail'e göç etmiş, Kach partisini kurmuş, Mesihçi süreci hızlandırmak amacıyla Yahuda ve Samariye de yerleşkeler kurmak istemiş, Yahudileri Araplar aleyhine kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuştur. Rabbi Kook'un fikirlerinden esinlenen ve sağcı lider Vladimir Jabotinsky (1880-1940)'dan da etkilenen Kahane 1984-88 döneminde Knesset'e girmişse de din devleti kurulmasını istemesi, Araplara karşı uyguladığı radikal eylem ve söylemleri nedeniyle siyasetten yasaklanmış, 1990 yılında da suikasta uğramıştır (Freedman, 2000: 170-171).

Bu dönemde toprak kaybına karşı kurulan en önemli hareketlerden birisi de Büyük İsrail ideolojisini savunan HaTenu'a Lema'an Eretz Yisrael Hasheleima (Büyük İsrail Toprağı Hareketi)'dir. Siyonistler ve Mesihçi okul Merkaz Harav'dan bir çok kişi bu harekete katılmıştır. 67 savaşıda elde edilen toprakları korumak ve Filistinlilerin elindeki toprakların yönetiminin de İsrail devleti tarafından yönetilmesini sağlamak düşüncesindeki hareket, ileriki yıllarda agresif ve terörist eylemlerle anılan Gush Emunim'in

⁵ 13 yaşından itibaren erkeklerin sabah duası sırasında kol ve alnına bağladığı, içinde Tora'dan bölümlerin olduğu, deri iki siyah kutucuk.

de ilk adımı olmuştur (Atkins, 2004: 41). Böylece 67 savaşıyla elde edilen topraklar Neturei Karta dışında diğer Mesihçilerin daha radikalleşmesi ve hatta aynı amaçta birleşmesi sonucunu doğurmuş, söylemleriyle siyasette etkinlikleri artmıştır.

6. Gush Emunim ve Isınan İç Siyaset

1973 yılında Arap devletleri ve İsrail arasında Yom Kipur savaşı başlamış, savaş İsrail lehine sonuçlanmış ancak anlaşma gereğince İsrail'in Milta ve Gidi geçitlerinin batısına çekilecek olması, Birleşmiş Milletlerin Suriye-İsrail arasına tampon bölge kurması gibi unsurlar toprak kaybetmek istemeyen Mesihçi grupların bir kısmında hayal kırıklığı yaratmıştır. J.R. Zwi Werblowsky yaşanan bu dönemi "politikanın Mesihçileşmesi" olarak adlandırmıştır. Ona göre Mesihçileşen Siyonizm'le bir kısmı Kook' un öğretilerine geri dönmüş diğer kısmı ise eskatolojik inanca devam ederek birbirlerine karşıt olmuşlardır. Bu karşıtlık güncel hayata da yansımıştır. Mesela, İsrail Baş Rabbiliği İsrail Devleti için dua ederken, "bizim kurtuluşumuzun filizlenmesinin başlangıcı" ifadesine yer vererek devlete gönderme yapmış, eskatolojik anlayışa dönenler ise Mesihçiliği Siyonist politikanın dışında tutmak istemiştir (Werblowsky, 2003: 63). 67 savaşı İsrail toprağı kavramını ortaya çıkarırken, Yom Kipur Mesihçi ve dinsel yapının etkinliğini artırmış, toprak kaybına karşı olanlar giderek daha radikalleşmişlerdir. Böyle bir ortamda Merkaz Harav öğrencilerinden, Oğul Kook disiplininden rabbi Moshe Lvinger (1935-2015) tarafından El Halil de Kiryat Arba yerleşim yerinde Gush Emunim resmi olarak kurulmuş, Batı Şeria da yerleşkeler kurma ve toprakları Yahudileştirme faaliyetlerine başlanmıştır (1974) (Inbari, 2010: 43-60).

Yaşanan gelişmeler iç siyaseti gerginleştirmiş, Mabedin üçüncü defa yeniden inşası konusu öne çıkmış, konuyu canlı tutmak için çeşitli sivil toplum hareketleri oluşturulmuştur. The Temple Mount and Land of Yisrael Faithful Movement (Mabet Dağı ve Sadık İsrail Hareketi), Eğitim bakanlığı destekli Machon Ha-Mikdash (Mabet Enstitüsü) ve The Movement For The Establishment of The Temple (Mabedin Kuruluş Hareketi) gibi dini Siyonistler ve/ veya haredilerin desteklediği oluşumlarla Mabet merkezli gösteriler ve yürüyüşler yapılmış, bu durum hem kendi içlerinde hem de Araplarla gerginlikleri artırmıştır. Diğer taraftan ısınan siyasi ortam, yıllarca destekledikleri Agudat Israel'in politikalarından rahatsız olan Sefarad kökenli Ultra Ortodoksları rahatsız etmiş, rabbi Ovadia Yosef (1920-2013)'in ruhani liderliğinde Agudat Israel'den ayrılarak Sefarad Tevrat Bekçileri yani Shas (Shomrei Torah Sefardim) partisini kurmuşlardır (1984). Yosef, dini Siyonistler ya da bazı Hasidimler gibi içinde bulunulan dönemi Mesih'i dönem olarak değerlendirmemiştir. Bu sebeple Mafdal, Gush Emunim, Kach ya da Agudat Israel gibi işgal edilen topraklara yerleşme konularına ve radikal hareketlere yer vermemiş, agresif politikalar içine girmemiştir (Shahak ve Mezvinsky, 2004: 70). Agudat Israel'deki bölünme sadece Shas'la sınırlı kalmamış, 1988 yılında da İsrail'in etkili rabbilerinden Elazar Menahem Man Shach'ın (1899-2001) önderliğinde Litvanyalı Mitnagedimler de Agudat Israel'den ayrılarak Degel Ha Torah (Tora'nın Bayrağı) partisini kurmuştur. Devletin işgal altındaki topraklardan çekilmesini, bunun halaha(dini yasaların)'nın Pikuach Nefesh (Hayatı Koruma) prensibine göre gerekli olduğunu savunmuştur. Shach, laiklerin ve dini Siyonistlerin Batı Şeria ve Gazze şeridinde yerleşke kurmalarını da eleştirmiştir. Ancak haredilerin radikalleşmesi toplumu olumsuz etkilememiş, 1988 seçimlerinde dini partiler oylarını %15 artırmışlar, Agudat Israel 5, Degel HaTorah 2, Shas 6 ve Mafdal 5 sandalye ile Knesset de yer alarak Yitzhak Shamir (1915-2012)'in (Likud) koalisyon hükümetinde yer almışlardır (Rafael ve Sharot, 1991: 229).

1990'lı yıllar ise Oslo Anlaşmasının Mesihçilerde yarattığı travma ve tepkilerin yansıdığı yıllar olmuştur. Zira anlaşmayla Gazze şeridi ve Eriha da Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'ne otonomi verilmesi, Mapai lideri Yitzak Rabin (1922-1995) hükümetinin Filistin'le uzlaşmaya yönelmesi Mesihçileri çok kızdırmıştır. Anlaşmanın yapılmasını Mesihçi süreci sekteye uğratarak, Tanrı'nın planının iç ve dış hainlerce yok edilmesi olarak değerlendirmişlerdir (Inbari, 2009: 25). Mesihçilerin eleştirileri ve huzursuzluklar neticesinde Meir Kahane'nin Savunma Ligi üyesi ve Lubaviç Habad Hasidimlerinden, doktorluk yapan Baruch Goldstein (1956-1994), Yahudilerin Purim Müslümanların Ramazan gününde, El Halil'deki İbrahim camiinde sabah namazını kılanlara otomatik silahla saldırarak 29 kişiyi katletmiş, 129'dan fazla Müslümanın da yaralanmasına sebep olmuştur (1994). Goldstein eylem sırasında öldürülmüş, İbrahim cami kapatılmış, Batı Kudüs'teki haredi mahalleler ise onu öven ve kahramanlaştıran posterlerle donatılmıştır (Shahak ve Mezvinsky, 2004: 186). Altında İbrahim peygamber ve aile üyelerinin mezarlarının olduğu cami bir süre sonra tekrar açılmışsa da Müslümanların kullanımına yarısından azı bırakılmış, diğer kısım sinagog haline getirilmiştir. Bir

sonraki yıl ise Oslo sürecini destekleyerek Mesihçilerin hedefi haline gelen ve Batı Şeria'daki Arap bölgesinden İsrail'in çekilme kararını alan Başbakan Rabin suikasta kurban gitmiş, azmettirici olarak dini Siyonistler görülmüştür. Gush Emunim'in agresif politikaları ve Rabin'in öldürülmesi sonucu onları Ultra Ortodokslardan ayrı tutan, askerlik yapmaları gibi nedenlerle sempatiyle yaklaşan laik toplum ise rahatsız olmuş, desteğini çekmeye başlamıştır.

Filistin-İsrail barış sürecinin bir türlü işleyememesi, İsrail'in Araplara orantısız güç kullanarak topraklardan sürmek istemesi çatışmaların sürekliliğini getirmiştir. Eylül 2000'de Araplar'ın 2. El Aksa intifadası'nı gerçekleştirmesiyle ortam daha gerilmiş, İsrail Yahudilere Mabet dağı ve dolayısıyla Batı Duvarına ziyareti yasaklamıştır. Bundan özellikle Mabet dağında Mabedin yeniden inşa edilmesi için çalışan Mesihçiler olumsuz etkilenmişlerdir. Önceleri bazı rabbiler bölgeye tam hakim olmadan kutsal yerlere girilmesine olumlu bakmazken bu konuda görüşleri değişmiştir. Araplara karşı düşmanlıklar artmış, Radikal söylemlerin etkisiyle binlerce insan 11 Mart 2001'de Rabin meydanında işgal edilen topraklardan etnik temizlik sağlanması için gösteri yapmışlar, bütün Filistinlilerin gönderilmesini dile getirmişlerdir (Inbari, 2009: 129). Ertesi yıl, Hükümet yeniden Yahudilerin Mabet dağına girişi için izni vermiştir. Bu durum eskiye oranla çok sayıda dindarın dini Siyonistlerin etkisiyle bölgeye hemen her gün dua için gitmesi sonucunu doğurmuştur.

İlerleyen yıllarda İsrail ve Filistin arasında hiçbir uzlaşma sağlanamamış hatta durum giderek kötüleşmiştir. 2008 yılında İsrail Savunma Kuvvetlerinin Gazze'ye başlattığı "Dökme Kurşun Hareketi" ise bütün dünyanın tepkisini çekmiştir. Zira Filistin İnsan Hakları Merkezi'ne göre 318'i çocuk olmak üzere toplam 1,167 Filistinli ölmüş, bir çok ev yıkılmış ya da oturulamaz hale gelmiş nihayetinde 50.000 den fazla Gazzeli evsiz kalmıştır. Yapılan bu katliam bir takım radikal Mesihçiler ve toplumun bir kısmı tarafından desteklenmişse de halkın geri kalanında da tepkiye neden olmuştur. Aynı yıl Mafdal'ın yerine Habayit Hayehudi (Yahudi Evimiz) partisi kurulmuş. İsrail'de sağ kanat partilerin liderliğinde kurulan koalisyon hükümetlerinde yer almıştır. Dini Siyonist ve diğer Mesihçi partilerin desteğini alan koalisyon liderleri iktidarda kalabilmek için onların isteklerini gerçekleştirme yönünde daha esnek davranmışlardır. Zaman zaman radikal söylem ve hareketler devam etmiş, Filistinlileri yıldırma ve onlara karşı orantısız güç kullanılması gibi devletin uyguladığı baskıcı politikalar da yumuşama olmamış, dinin etkisi ise her geçen gün artmaya başlamıştır.

SONUÇ

Siyonist hareket öncesi Mitnagedim disiplininin dini önderlerin anti-Semitizm, savaşlar ve milliyetçilik hareketlerinin etkisiyle Mesih inancını, Yahudi dini milliyetçiliği ve yeniden ulus olma düşüncesiyle yeniden yorumlamasıyla Mesih gelmeden Filistin'e göç etmenin yolu açılmış, bu düşünceyi paylaşanlar daha sonra Siyonist harekete ve devletin kuruluşuna destek olmuşlardır. 67 yılına kadar Mapai ile koalisyon hükümeti kuran dini partiler bu tarihten sonra sağ kanat partilerle hükümet kurmuştur. Dini yelpazedeki partilerin devlet içindeki etkinliklerine ise oy kaygısı, birlik olma, toprak hakimiyeti ve dini milliyetçi unsurların devamlılığının sağlanması gibi nedenlerle göz yumulmuştur. Bu durum Ülkedeki kolluk kuvvetleri, ordu ve bürokrasiye dini Siyonizm'in etkinliği olarak yansımıştır. Eğitim – öğretim, sivil toplum örgütleri, vakıf ve dernekler yoluyla da diğer bir çok kurumda aktif çalışmaları gözlenmekte, Ülkede dini milliyetçilik ve dini unsurlar giderek güçlenmektedir. Meslele günümüzde dindarlar dışındaki Yahudi aileler de ilk öğretim ve lisede dini Siyonist okulları tercih edebilmektedir. Israel Democracy Institute (İsrail Demokrasi Enstitüsü)'nün İsrail'deki Ultra Ortodoks Toplumla ilgili yayınladığı İstatistik rapor (Statistical Report on Ultra Orthodox Society in Israel -2016)'a baktığımızda neredeyse ülkedeki Devlet okulları kadar dini okullar bulunmaktadır. 2012-2013 öğretim yılında öğrencilerin %26'sı haredi okullara ki bunlar Agudat Israel'in kurduğu okullardır, %19'u dini Siyonist okullara ve % 55'i de devlet okullarına kayıt olmuştur. Dini Siyonistlerin, yıllardır uyguladıkları yayılmacı politikalar da sonuç vermeye başlamıştır. Gush Emunim'in halefi Yeşa Konsil (Yesha Council)'in bildirdiğine göre 421.000 civarında kişi artık Batı Şeria'da yaşamakta ve nüfusları giderek artmaktadır. Üstelik burada yaşayanlar sadece ideolojik amaçla burayı tercih etmektedir. Batı Şeria'nın kuzey ve güney kısımlarında yaşayan Ultra Ortodokslar ise sadece ucuz konutlar nedeniyle burayı tercih etseler de ister istemez yayılmacı politikanın parçası haline gelmektedirler.

Sağ yelpazedeki partilerin son dönemlerde söylemlerinde toprak, din ve milliyetçilik kavramlarını öne çıkararak agresif politikalar izlemesi ise dini Siyonistler ve gelenekçiler (Masorti) tarafından desteklenmektedir. Dış konjonktürde yaşananlar, komşu ülkelerdeki savaşlar, İsrail'in Arap devletleri

arasında bölgede kendini yalnız hissetmesi, toprak ideasının etkileri ve agresif politikacıların radikal ve milliyetçi beyanlatları da göz önüne alındığında toplumda ya da yaşam şekillerinde dindarlaştırma oranı da artmaktadır. Aynı Enstitü'nün 2009 yılında yayınladığı, 1991-1999-2009 yıllarını kapsayan, *İsrail Yahudilerinin Bir Portresi (A Portrait of Israeli Jews)* adlı araştırmaya göre kendini Ortodoks ve Ultra Ortodoks olarak tanımlayanların arttığı laik olarak tanımlayanların ise azaldığı ortaya çıkmıştır. Kendini Ortodoks (dati) ve Ultra Ortodoks (Haredi) tanımlayanlar %16 (1999)'dan % 22 (2009)'ye yükselirken, laik (hiloni) olarak tanımlayanlar %52 (1999)'den %46 (2009)'ya düşmüştür. Mesih'in geleceğine inananlar ise %10 artarak 1999 da %45 iken 2009 da % 55'e yükselmiştir. Bunun yanında Tanrı'nın varlığına inananlar %80 (2009), kamu kurumlarında koşer gıda uygulamalarını destekleyenlerin oranı ise % 87 (2009)'dir. Çıkan sonuçlar günümüz de de çok farklı çıkmayacaktır kanısındayız. Zira siyasallaşan ve ideoloji haline gelen Mesih inancıyla birlikte Vaat edilen toprakları kaybetmeme ve Mabedin yeniden inşa edilmesi gibi dinsel beklentiler giderek etnik bilinci daha fazla güçlendirmekte, milliyetçiliği körüklemektedir. Bunun en iyi örneği ise Knesset'te 62'ye 55 oyla kabul edilen "Yahudi ulus devlet" tasarısıdır. Kanunlaşan bu tasarıyla laik kanunların yetersiz kaldığı yerde dini referansın dikkate alınması kabul edilmiştir, bu devletin dini yasalarla yönetilmesinin ya da teorik devlete dönüşmenin önemli adımıdır. (2018). Bu adımın bir sonraki durağı muhtemelen Mabedin inşası konusudur. Zira Yahudi geleneğine göre dindarların beklediği, Mabedin inşa edileceğinin işareti kabul edilen ve sonrasında Mesih'in geleceğine inanılan kızıl düve doğmuştur (2002). Bu gibi olaylar Mesihçiler tarafından geleceğe yönelik bir işaret olarak kabul edilse de Mabedin inşa edilebilmesi için yine de dinen gerekli tüm şartlar henüz tesis edilememiştir. Barış şartlarının oluşması, Yahudilerin çoğunluğunun İsrail de yaşaması gibi bir çok şart yerine getirilmemiş olmasına rağmen Mesihçiler ve destekçileri Tora'ya uygun bir Yahudi devleti oluşturma amaçlarına dış dünyadan aldıkları destekle her gün biraz daha yaklaşmakta, diğer taraftan demokrasiden, eşitlikten ve adaletten uzaklaşmakta, ırkçılık öne çıkmaktadır. Nisan 2019 seçimleri ise toplumun son gelişmelere tepkisi ya da desteğini anlamak ve gelecek politikaları oluşturmak adına önemlidir. Halen iktidarın baş ortağı olan Likud (Ulusal Liberal Hareket)'in seçimlere Habayit Hayehudi ve Kach partisinin devamı niteliğindeki, Arap karşıtı söylemleriyle bilinen Otzma Yehudit (Yahudi Gücü)'le işbirliği yaptığı söylentileri kimilerini rahatsız etse de bu işbirliğinin seçim sonuçlarına yine Likud'un başarısı halinde yansımaları halinde iç siyasetin ısınacağı, Yahudi dini milliyetçiliğinin ve dinsel etkilerin artacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- ADLER, Joseph (1962), *The Herzl Paradox: Political, Social and Economic Theories of a Realist*, New York: Hadrian Press.
- .....(1997), *Restoring The Jews to Their Homeland*, Northvale: Jason Aronson Inc.
- ARANOFF, Myron J. (1984), "Gush Emunim: The Institutionalization of A Charismatic, Messianic, Religious – Political Revitalization Movement in Israel," *Religion and Politics – Political Anthropology*, V. 3, Ed.: Myron J. Aranoff, New Brunswick: Transaction Books.
- ARSLAN, Ali (2006), *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü*, İstanbul: Truva Yayıncılık.
- ATKINS, Stephen E. (2004), "National Religious Party (Nrp) (Mafdal)", *Encyclopedia of Modern Worldwide Extremists and Extremist Groups*, Westport: Greenwood Press.
- ATTIAS, Jean Christophe- BENBASSA Esther (2002), *Paylaşılmayan Kutsal Topraklar ve İsrail*, Çev.Nihal Önel, İstanbul: İletişim Yay.
- AYDIN, Fuat (2015), "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teokratik Bir Giriş Denemesi)", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1, S.1, ss. 71-101, s. 82.
- AZOUS, Paul (2006), *In The Plains of The Wilderness*, Jerusalem: Mazo Publishers.
- BACON, Gershon (2003), "Imitation, Rejection, Cooperation Agudat Yisrael and The Zionist Movement in Interwar Poland", *The Emergence of Modern Jewish Politics*, Ed. Zvi Gitelman, Pittsburg: University of Pittsburgh Press.
- BEN ZVI, Yad (1999), "The Decision to Sanction the Fourth Stream: The Agudat Israel Educational Network", *Abiding Challenges Research Perspectives on Jewish Education*, Ed. Israel Rich ve Michael Rosenck, London: Freud Publishing House and Bar Ilan University.
- BOKSER, Ben Zion (Ed. ve Çev.), (2006), *The Essential Writings of Abraham Isaac Kook*, Teaneck: Ben Yehuda Press.
- DEMİRCİ, Kürşat (2012) "Sabatayizmin Avrupa Yahudiliğine Etkileri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVI, Sayı:2, ss. 625-634.
- DINUR, Benzion (1992), "The Messianic-Prophetic Role of The Baal Shem Tov", *Essential Papers on Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, Ed. Marc Saperstein, New York: New York University Press.

- FEINSTEIN, Marnin (1965), *American Zionism (1884-1904)*, New York: Herzl Press.
- FIRESTONE, Reuven (2012), *Holy War in Judaism*, New York: Oxford University Press.
- FISHKOFF, Sue (2003), *The Rebbe's Arm: Inside The World of Chabad-Lubavitch*, New York: Schocken Books.
- FISHMAN, Aryei (1992), *Judaism and Modernization on The Religious Kibbutz*, Cambridge: Cambridge University Press.
- FREEDMAN, Samuel G. (2000), *Jew vs. Jew—The Struggle For The Soul of American Jewry*, New York: A Touchstone Book.
- HEILMAN, C. Samuel ve FRIEDMAN, Menachem (1990), *The Haredim in Israel: Who are They and What do They Want?*, New York: Institute on American Jewish-Israeli Relations The American Jewish Committee report.
- HERTZBERG, Arthur (Ed.) (1997), *The Zionist Idea-A Historical Analysis and Reader*, Philadelphia: The Jewish Publication Society.
- INBARI, Motti (2009), *Jewish Fundamentalism and The Temple Mount*, İbraniceden Çev. Vardi Shaul, Albany: State University of New York.
- .....(2010), "Messianic Movements and Failed Prophecies in Israel, Five Case Studies", *Nova Religio-The Journal of Alternative And Emergent Religions* 13. 4, University Of North Carolina.
- KELLNER, Menachem (1992), "Mesianic Postures in Israel Today", *Essential Papers On Messianic Movements and Personalities in Jewish History*, Ed. Mark Saperstein, New York: New York University Press.
- LIEBMAN, Charles S. ve DON YEHIYA (1984), *Eliezer, Religion and Politics in Israel, Jewish Political and Social Studies*, Bloomington: Indiana University Press.
- MAZIE, Steven V. (2006), *Israel's Higher Law- Religion and Liberal Democracy in The Jewish State*, Lanham: Lexington Books.
- MILLER, Chaim (2014), *Turning Judaism Outward: A Biography of The Rabbi Menachem Mendel Schneerson The Seventh Lubavitcher Rebbe*, Brooklyn: Kol Menachem.
- MIRSKY, Yehudah (2014), *Rav Kook—Mystic in a Time of Revolution*, New Haven: Yale University Press, New Haven.
- MYERS, Jody Elizabeth (2003), *Seeking Zion: Modernity and Messianic Activism in The Writings of Tzevi Hirsch Kalischer*, Portland: Litman Library of Jewish Civilization.
- PATAI, Raphael (1971), *Encyclopedia of Zionism and Israel*, V. 1 ve V.2, New York: Herzl Press.
- .....(1988), *The Messiah Text – Jewish Legends of Three Thousand Years*, Detroit: Wayne State University Press.
- RABINOVİCH, Itamar ve REINHARZ, Jehuda (Ed.), (2008), *Israel in The Middle East*, Waltham: Brandeis University Press.
- RABKIN, Yakov M. (2018), *Yahudilerin Siyonizm Karşıtlığı*, Çev. Şahika Tokel, İstanbul: İletişim Yay.
- RAFAEL, Eliezer Ben- SHAROT (1991), *Stephen, Ethnicity, Religion and class in Israeli Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- RAVITZKY, Aviezer (1996), *Messianism, Zionism and Jewish Religious Radicalism*, İbraniceden Çev. Michael Swirsky ve Jonathan Chipman, Chicago: The University of Chicago Press.
- REINHARZ, Jehuda ve HALPERN, Ben (1998), *Zionism and The Creation of A New Society*, New York: Oxford University Press.
- RIVLIN, Paul (2011), *The Israeli Economy From The Foundation on The State Through The 2st Century*, New York: Cambridge University Press.
- ROSE, Jacqueline (2005), *The Question of Zion*, New Jersey: Princeton University.
- SALMON, Yosef (1998), "Zionism and Anti-Zionism in Traditional Judaism in Eastern Europe," *Zionism and Religion*, Ed. Shmuel Almog -Jehuda Reinhartz -Anita Shapira, Hannover: Brandeis University Press.
- .....(2002), (2002), *Religion and Zionism First Encounters*, Jerusalem: The Hebrew University Magnes Press.
- SCHOLEM, Gershom G (2011), *The Messianic Idea in Judaism and other Essays on Jewish Spirituality*, New York: Schocken Books.
- SCHWARTZ, Dov (2009), *Religious-Zionism History and Ideology*, Çev. Batya Stein, Boston: Academic Studies Press.
- SHAHAK, Israel ve MEZVINSKY, Norton (2004), *İsrail'de Yahudi Fundamentalizmi*, İstanbul: Anka Yay.
- SHAPIRO, Marc B. (2011), *The Limits of Orthodox Theology- Maimonides Thirteen Principles Reappraised*, Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization.
- SHINDLER, Colin (2013), *A History of Modern Israel*, Second Edition, New York :Cambridge University Press.
- SOFER, Sasson (1998), *Zionism and The Foundation of Israeli Diplomacy*, Çev. Dorothea Shefet-Vansun, Cambridge: Cambridge University Press.
- WEIN, Rabbi B. (2004), *Triumph of Survival*, Brooklyn: Shaar Press
- WERBLOWSKY, R. J. Zwi, (2003), "Yahudi Mesihçiliği", *Mesih'i Beklerken Mesihçi Ve Millenarist Hareketler*, Ed. Ali Coşkun, İstanbul: Rağbet Yay.

Web Sitesi

Kol Ha Tor The Voice of The Turtle Rabbi Hillel Mi Shklov, <https://www.israel613.com/books/KOL-HATOR.pdf>, (Erişim Tarihi

31.05. 2018).

Proto Zionism, <http://www.shivtei.com/attachments/Rabbi%20Beller%20Proto%20Zionism%20people.pdf>. (Erişim Tarihi 23. 03. 2018).